प्रश्न 1. उच्चारणं कुरुत –(उच्चारण कीजिए-)

दुर्भिक्षे	राष्ट्रविप्लवे	विश्वबन्धुत्वम्
विश्वसन्ति	उपेक्षाभावम्	विद्वेषस्य
ध्यातव्यम्	दुःखभाक्	प्रदर्शयन्ति

उत्तर–[**नोट**–अपने अध्यापकजी की सहायता से उपर्युक्त पदों का शुद्ध उच्चारण कीजिए।]

प्रश्न 2. मञ्जूषातः समानार्थकपदानि चित्वा लिखत–

(मञ्जूषा से समानार्थक पदों को चुनकर लिखिए-)

परस्य	दुःखम्	आत्मानम्	बाधितः
परिवारः	सम्पन्नम्	त्यक्त्वा	सम्पूर्णे

स्वकीयम् ....

अवरुद्धः ....

कुटुम्बकम् ....

अन्यस्य ....

अपहाय ....

समृद्धम् ....

कष्टम् ....

निखिले ....

उत्तरम्–

पदानि		**समानार्थकपदानि**
स्वकीयम्	–	आत्मानम्
अवरुद्धः	–	बाधितः
कुटुम्बकम्	–	परिवारः
अन्यस्य	–	परस्य
अपहाय	–	त्यक्त्वा
समृद्धम्	–	सम्पन्नम्
कष्टम्	–	दुःखम्
निखिले	–	सम्पूर्णे

प्रश्न 3. रेखाङ्कितानि पदानि संशोध्य लिखत–

(रेखांकित पदों को संशोधित करके लिखिए-)

(क) छात्राः क्रीडाक्षेत्रे कन्दुकात् क्रीडन्ति।
(ख) ते बालिकाः मधुरं गायन्ति।
(ग) अहं पुस्तकालयेन पुस्तकानि आनयामि।
(घ) त्वं किं नाम?
(ङ) गुरुं नमः।

उत्तराणि– (क) कन्दुकेन (ख) ताः (ग) पुस्तकालयात् (घ) तव (ङ) गुरवे।

प्रश्न 4. मञ्जूषातः विलोमपदानि चित्वा लिखत–
(मञ्जूषा से विलोम पद चुनकर लिखिए–)

अधुना मित्रतायाः लघुचेतसाम् गृहीत्वा दुःखिनः दानवाः

शत्रुतायाः	....
पुरा	....
मानवाः	....
उदारचरितानाम्	....
सुखिनः	....
अपहाय	....

उत्तरम्–

पदानि		विलोमपदानि
शत्रुतायाः	–	मित्रतायाः
पुरा	–	अधुना
मानवाः	–	दानवाः
उदारचरितानाम्	–	लघुचेतसाम्
सुखिनः	–	दुःखिनः
अपहाय	–	गृहीत्वा

प्रश्न 5. अधोलिखितपदानां लिङ्गं, विभक्तिं वचनञ्चं लिखत–
(अधोलिखित पदों के लिंग, विभक्ति और वचन लिखिए–)

पदानि	लिङ्गम्	विभक्तिः	वचनम्
बन्धुः	....	....	....
देशान्	....	....	....
घृणायाः	....	....	....
कुटुम्बकम्	....	....	....
रक्षायाम्	....	....	....
ज्ञानविज्ञानयोः	....	....	....

उत्तरम्–

पदानि	लिङ्गम्	विभक्तिः	वचनम्
बन्धुः	पुल्लिंग	प्रथमा	एकवचनम्
देशान्	पुल्लिंग	द्वितीया	बहुवचनम्
घृणायाः	स्त्रीलिङ्ग	प., षष्ठी	एकवचनम्
कुटुम्बकम्	नपुंसकलिङ्ग	प्रथमा	एकवचनम्
रक्षायाम्	स्त्रीलिङ्ग	सप्तमी	एकवचनम्
ज्ञानविज्ञानयोः	नपुंसकलिङ्ग	षष्ठी, सप्तमी	द्विवचनम्

प्रश्न 6. कोष्ठकेषु दत्तेषु शब्देषु समुचितां विभक्तिं योजयित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत–
(कोष्ठक में दिए गए शब्दों में समुचित विभक्ति लगाकर रिक्त-स्थान भरिए–)
(क) विद्यालयम् उभयतः वृक्षाः सन्ति। (विद्यालय)

.... उभयतः गोपालिकाः। (कृष्ण)

(ख) ग्रामं परितः गोचारणभूमिः। (ग्राम)

.... परितः भक्ताः। (मन्दिर)

(ग) सूर्याय नमः। (सूर्य)

.... नमः। (गुरु)

(घ) वृक्षस्य उपरि खगाः। (वृक्ष)

.... उपरि सैनिकः। (अश्व)

उत्तरम्– (क) विद्यालयम् उभयतः वृक्षाः सन्ति। (विद्यालय)

कृष्णम् उभयतः गोपालिकाः। (कृष्ण)

(ख) ग्रामं परितः गोचारणभूमिः। (ग्राम)

मन्दिरं परितः भक्ताः। (मन्दिर)

(ग) सूर्याय नमः। (सूर्य)

गुरुवे नमः। (गुरु)

(घ) वृक्षस्य उपरि खगाः। (वृक्ष)

अश्वस्य उपरि सैनिकः। (अश्व)

प्रश्न 7. कोष्ठकात् समुचितं पदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत–

(कोष्ठक से समुचित पद चुनकर रिक्त-स्थानों को भरिए-)

(क) .... नमः। (हरिं/हरये)

(ख) .... परितः कृषिक्षेत्राणि सन्ति। (ग्रामस्य/ग्रामम्)

(ग) .... नमः। (अम्बायाः/अम्बायै)

(घ) .... उपरि अभिनेता अभिनयं करोति। (मञ्चस्य/मञ्चम्)

(ङ) .... उभयतः पुत्रौ स्तः। (पितरम्/पितुः)

उत्तराणि– (क) हरये नमः।

(ख) ग्रामम् परितः कृषिक्षेत्राणि सन्ति।

(ग) अम्बायै नमः

(घ) मञ्चस्य उपरि अभिनेता अभिनयं करोति।

(ङ) पितरम् उभयतः पुत्रौ स्तः।

ध्यातव्यः–

क्रियामाधृत्य यत्र द्वितीयातृतीयाद्याः विभक्तयः भवन्ति, ताः '**कारकविभक्तयः**' इत्युच्यन्ते। **यथा**–रामः **ग्रामं** गच्छति। बालकाः **यानेन** यान्ति इत्यादयः।

(क्रिया को आधार बनाकर जहाँ द्वितीया, तृतीया आदि विभक्तियाँ होती हैं, वे 'कारक-विभक्ति' कही जाती हैं।)

जैसे–'रामः **ग्रामं** गच्छति।' यहाँ 'गच्छति' क्रिया को आधार बनाकर उसके कर्म 'ग्रामं' में द्वितीया विभक्ति प्रयुक्त हुई है।

पदमाश्रित्य प्रयुक्ता विभक्तिः '**उपपदविभक्तिः**' इत्युच्यते।

(पद को आश्रित करके प्रयुक्त विभक्ति 'उपपद-विभक्ति' कही जाती है।)

यथा–ग्रामं **परितः** वनम्। रामेण **सह** लक्ष्मणः गच्छति। अत्र 'परितः' इति योगे ग्रामपदात् द्वितीया तथा च 'सह' इति योगे रामपदात् प्रयुक्ता तृतीया उपपदविभक्तिः अस्ति।

(उक्त उदाहरणों में 'परितः' व 'सह' पदों के योग में क्रमशः द्वितीया तथा तृतीया विभक्ति प्रयुक्त हुई है?)

(**नोट**–कारक-विभक्ति एवं उपपद विभक्तियों का विस्तृत-परिचय आगे व्याकरण भाग में दिया गया है।)